

NEMZET ÉS HAGYOMÁNY

HEGEDŰS IMRE JÁNOS

A Nyirő-novella

Nyirő-novellák műfaji jellemzésére Örkény István meghatározása illik leginkább: „Ha egy híres novellát olvasok, mindig az a szép mozdulat ötlik eszembe, mellyel az íjász felajzza fegyvere idegét, és ellövi nyilát.” Valóban, Nyirő József balladákba ol-
tott vagy balladákban kibontott történeteinek ezek a fázisai: az erőteljes mozdulat, a fe-
szültség és a felajzott állapotból keletkező robbanás, repülés, száguldás.

Írásművészete egyidős Trianonnal, első díjnyertes munkáit 1920-ban vetette papír-
ra, így a nagy háttérélmény a szörnyű világháború és az a katartikus felismerés, hogy
az elveszített hazát föl lehet építeni szavakból, nyelvből, kultúrából. Az építkezés Kós
Károly-i parancsa hajtotta, akárcsak író társait, Tamási Áront, Kuncz Aladárt, Bánffy
(Kisbán) Miklóst, s mivel az idő nem kedvezett a nagyepika kibontásának, kezdet-
ben a rövidprózát művelte, amely lelki alkatának olymértékben megfelelt, hogy későbbi
regényeiben könnyűszerrel kitapinthatók az egymásra halmozott elbeszélések határ-
vonalai.

A világegés, a pusztulás súlyos sebei a lélek örvényeiben csomósodtak össze. Ez tör-
ténik a balladákban is. Nyirő novelláinak tipizálásakor mindenekelőtt ezt kell figyelem-
be venni:

- I. Az őrület novellái: 1. háború őrültjei,
2. a nyomor őrültjei.
- II. Az élet, a szerelem novellái.
- III. A történelem, az erdélyi sors novellái.
- IV. Székely furfang novellái.
- VI. Monológok.

I. 1. A *háború őrültjei*, kárvallottjai ott éltek Nyirő közvetlen környezetében. Kezdet-
ben mint katolikus pap, később mint író láthatta a stigmákat, amelyeket azok a ka-
tonák hordoztak, akik túléltek ugyan a lövészárkok borzalmait, de tudatalatti világuk-
ban soha nem halványultak el, számukra az ölés, a gyilkolás, a vér iszonyú örökké-
valóság.

Legismertebb, a kötet címdalára szerkesztett ballada-novellája a *Jézusfaragó ember*.
Lényegében cselekmény nélküli írás. Egy züllött kinézetű művész keresztre feszített
Krisztusokat farag, azzal tölti meg a lakását. Őt látogatja meg Nyirő. Rövid párbeszéd
rögzíti tébolyultság okát:

– *Nem ölt maga embert?...*

Elhangzott a Magyar Írószövetség 2012. május 23-án tartott Nyirő-konferencián.

– *De igen! – gördíti vissza a szót. – Négy esztendeig egyebet sem csináltam...*

Egy év múlva találkozik ismét a Jézusfaragóval. A város szélén megvadult lovak ragadják el. Vásárra vitte a portékáját, nem kellett senkinek. A rendőrségen őrzik a Krisztusokat. A narrátor-szerző meg akar venni egyet. A rendőr:

– *Hová gondol? ...Ezek bűnjelek...*

Egyetlen szóban benne van a háborúnál is igazságtalanabb békediktátumok kénköves füstje. Kétféle háború volt, a győzteseké és a legyőzötteké. Akik veszítettek, azok panaszra, kínja, keserve tilos, tiltott, büntetendő, sérti a győzők diadalérzetét. (Tudta ezt Ady a halálos ágyán, ezért írta meg utolsó versét: *Üdvözlét a győzőknek.*)

A stigmák nem látszanak mindig. Nem feltétlenül külső jelek azok. A *Vérlátó legényben* Tompos Bálint gazda daliás fia, Tompos Béni négy évig volt a fronton. Hazatért, semmi jele a sérülésnek, csupán szótlán lett. Tízen állnak be egyik hajnalon a derékig érő fűbe, kaszálnak. Tompos Béni az ötödik-hatodik rend után kiáll, a piros virágok látán megbolondul. Azok idézik fel (mint Móricz *Barbárok* novellában a kilincstre akasztott, rézveretes szíj), az iszonyatot:

– *Akinek Istene van – borzadozik –, hiszen itt szörnyű sok a vér! ...Tele van vérrrel a rét!*

Társai lefogják, elveszik tőle a kaszát, a bicskát, apja sírva hazavezeti. Az örület, a megőrülés balladája ez, Örkény őrnagyának előképe, akárcsak a Jézusfaragó ember.

A *Kopjafák* (1933) kötetében nem ad címet az írásoknak. Nem is lehet, hisz a halál, az elmúlás, a pusztulás végtelen. Római számok a címek.

A VII. számú ballada-novellájának első része álomlátás. Tizenhatban történt. Fejér Julis álmodik. A halál kaszál. Búzát kaszál. Fejér Julis szedi kévébe a rendet, de a kalászokból vér folyik. Holttestek helyet a kévétet rakják koporsóba. Leeresztik a folyó vizén. A halál karjára tekeri Fejér Julis haját. Csónakba löki. Leereszti a vízen. Eddig az álom. Megrázó expresszionista képsor.

A valóság: muszka katonák dörömbölnek az ablakon, elviszik Fejér Julis urát, Szócs Górnak Istvánt. Az asszony megőrül. Ez már nem álom. Ez a szörnyű valóság. Az elmeháborodottság is az. Enni visz elhurcolt urának. Szalonnát, kenyeret dobál egy szakadékba. Aztán magyar katonák ömlenek be az udvarába. A bolond asszony fejszét ragad:

– *Ide katona se magyar, se némöt, se román, se muszka élve bé nem!*

Ekkora gyűlölettel senki nem írt a kortársak közül a háborúról. A háborús bűnösnek nyilvánított Nyirő József egyik legnagyobb pacifistánk!

Az örült asszony kijár a szakadék szélére. Beszélget az urával. Egyszer rongyos ember érkezik a faluba. Elmeséli, lágerben voltak, flekktífuszban mind elhullottak. Szócs Górnak István is. Fejér Julis már túl van minden határon. Tépi a kikerics virágot. Annak gyöngye szirmával akarja betömni a feneketlen szakadékot. A háborút.

A szakmává előléptetett gyilkolás legnagyobb vesztesei a szerelmespárok. Az ő életük lángja legszebb lobogásában aludt ki. Csele Tamás is megőrült. Elmeegógyintézetbe került, aztán hazamegy a falujába, sétál a „szántások hátán”. Máskor settenkedik háztól házig, töpreng azok sorsán, akiket megnyomorított a háború, koldusbotra juttatott a békekötés. A mezőn találkozik Terával. Az várja Küsmödi Mihókot haza a háborúból. Sohasem jön haza. Csele Tamásnak adta át haldokolva a Teri leveleit (*Értelek, virág!*).

I. 2. A *nyomor* is irgalmatlan. Az is lehet elmeháborító. A *nyomor örültjei* talán még ijesztőbbek. A *Mócsi bá'* egyik legnagyobb nyomorúság-novella egész irodalomunkban.

[*Nemzet és hagyomány*]

A tekéntetes úr (Ny. J.) kaszásokat keres. Jelentkezik az öreg Mózsi bá'. Alkuszik a napszám körül, mert otthon két éhező „onokája” van. Vitézül megállja a helyét az első órában, kivágja emberül a rendet. Nyirő teremő erejének egyik csúcsteljesítménye az öreg kaszás átlényegülése a metafizikai, a transzcendens világba. Együtt van itt néhány sorban minden, a balladai hős drámai helyzetben, a hegyvidéki táj, a Jóisten, az ég, a föld, a heroikus vállalkozás:

Meg kell adni, hogy az első órában győzte is az iramot. Mindjobban távolodott. Belement a lenge, finom hajnali ködbe, ami megült a kaszáló végén, s újra kijött belőle. A kaszák ezüstösen villogtak, subogtak, daloltak, a rend dőlt. Az égen habfelhők ültek, majd azok is letisztultak az arcáról, mintha a Jóisten borotválkoznék. Áldott, kedves idő volt. A virágok is ébredtek, a kelyhek színesen kipattantak, a vörös, kék tengerben dúltak a kaszák. A fákon a harmat ragyogó villogással egyik ágról a másikra cseppent. Az erdő is felébredt, és lassan a nap aranymámorba borított mindent.

Az öreg Mózsi bá' összeesik. Elájul. Beviszik a kalibába. Estére meghal. Éjfélkor ébred a gazda. Látja, hogy Mózsi bá' kaszál. A feltámadás csodája. Nyirő meg merete írni a feltámadás csodáját! A becsület hozta vissza a túlvilágról. A fölvelt előpénzt le kell dolgozni. Mit szólna az Úr, ha csalóként jelenne meg a színe előtt?

Az *Ezer lej alakjai* még riasztóbbak. Kevesebb körülöttük a romantika (Nyirő sokat tanult a romantikusoktól). Ambarus Ferinek semmije sincs, csak a családja s a törékeny felesége. Tífusz üt ki, két gyereke beteg, jön az orvos, ezer lej a költség. Ambarus Feri elvállalja, hogy kitermel a kőbányában őt öl követ. Eszelősen dolgozik a becsületért, a gyermekeiért. Beomlik a bánya. Betemeti a kő. Ott szenteli be a pap a szikla alatt. Fenséges, nagy koporsó. A felesége másnap ásni kezdi a hegyet. Az ezer lejt akarja megadni a doktornak: „Azóta ássa a hegyet. Ásni is fogja, míg az Isten meg nem könnyörül rajta.” (Amiképpen Ágnes asszony is fehér lepedőjét mossa az idők végezetéig.)

II. *Szerelem-novellák*. Szerencsés alkat az a művész, aki *a szerelemről* éppolyan fergeteges erővel tud írni, mint a halálról, pusztulásról, örületről!

A katolikus papi rendből kivált és családot alapító Nyirő joggal, okkal nevezi *életnek* a szerelmet. Ez az írás címe: *Az élet*.

Éltes István, a pásztor fenn él a havasban. Igaz szerelemmel szereti Csóré Dávid leányát, Csóré Julist, aki a faluban lakik: „Eleinte úgy levelezték egymást, hogy István minden este virágcsokrot kötözött a leány tehene szarvára, s úgy küldte haza, reggel pedig a leány pántlikázta fel az állatot, hogy abból István is értsen. Szegény ember úgy segít magán, ahogy lehet.”

Példa nélküli a szerelemnek ez az egyszerű tárgyi megjelenítése.

Persze nemcsak leveleznek, hanem találkoznak is a havasban. Julis terhes marad. Az idill átcsap drámába, a megesett lány tragédiájába. Gyászba borul a család, az apa először ölni akar, aztán a lány szeretne messze földre elbujdosni.

Két változata van a történetnek. Nyirő itt még enged a lírának, a felemelt fejsze az apa kezében hasznos szerszámmá szelídül. Gyilkos szándékkal megy föl a havasba, de aztán szó nélkül veszi két lába közé a gerendát, és kezdi faragni azt a legénnyel, Éltes Istvánnal. Házat kell építeni, ha már útban a gyerekek.

A második változat a *Kopjafák* I-es számú, itt cím nélküli írása.

Álózi, a meddüsorda pásztor a öreg Csóré Dávid leányát szereti. Koldusszegény, de boldog. Boldog, mert Csóré Józefa az övé. Legalábbis neki ígérték. Felpakolják,

a lány ajándékot ad, szőrtarisznyát, selyemostort, és levelet is ír: „Te töllem el-menél, de ha lácc virágot, elhagyott rózsád jusson az eszedbe...” (szinte szó szerint: Petőfi).

Szilajnak hívják a legény kedvenc állatát a csordában. Űsző. Beszélget vele. Csóré Dávid nekik, a fiataloknak szánta. Aztán az apa viszi a hírt a havasba: a lánya, Józefa halálos beteg. A terhesség tüneteit így értelmezi. Álózi átdönt egy fát az erdei úton. Jön is az autó Szereda felől, töri a magyar szót az uraság. Álózi pénzért megemeli a fát, de megszakad. Ő lesz beteg, vért köpik, pünkösdi hajnalán elhajtja a csordát Csíksomlyóra, hátha Szűz Mária meggyógyítja. Kis Jézuskát is farag. Összeesik. Felköti magát az ostorral a Szilaj nyakára, a csorda hazarohan. Álózi halott. Jézuska feje letörött. Szintiszta expresszionizmus.

III. A *történelem, az erdélyi sors* a Nyirő-életmű fő princípiuma. Nemzetközössége, a székelység életében kívánt írásaival beavatkozni, fontos szerepet játszani, olyannyira, hogy majdhogynem csak úgy melleleg teremtett esztétikumot, emiatt hatványozottabban kell odafigyelni az eseménysorra, a történetre, mint más írónál. Nagy emberi és művészi bátorság kellett ahhoz, hogy odairja a novella fölé címnek: *Erdély*. Egyetlen, amelyet a *Kopjafák* kötetébe is beillesztett, száma ott: XIX.

„A falu határában halott embert találtak” – kezdi. Gyerkó találta a nagy cserefa alatt, amikor kaszálni akart. Áthurcolta a patakon túlra, az már Mátéfalva, ott románok laknak, legyen az ő halottjuk.

– Hátha román? Vigasztalta magát. – Ott hadd üljön!

Sokat szenvedett a románoktól, mikor bejöttek, de a fajgyűlölet sem segített rajta.

És akkor megkezdődik a lelki tusa. A bűn és bűnhődés drámája. Megbánja tettét, mint Budai Ilona. Az a kivételes Nyirő-novella az *Erdély*, amelyben az események elsősorban belül történnek. Töpreng. Hátha gyermekei vannak? Hátha felesége? Visszahozza saját kaszálójára a halottat!

A kegyelet, a végtisztesség megadásának ősi ösztöne mozdul benne. Férfi-Elektra. Juontól, a pakulártól üzen a jegyzőnek, csendőrnök. Kijönnek, de senkinek sem kell egy idegen halott. Végül Gyerkó temeti el, még a feleségét is oda ülteti gyászolni, s a falu mindhárom papja: katolikus, református, unitárius celebrál. A lélekben robbannak az események. (Kétségtelen, hogy allegória, Erdély allegóriája, és elkerülhetetlen az asszociáció Vajda János *Virrasztók* című versével. „Itt a nagy halott előttünk...”)

A történelem sokszor fiaskót szül. Péchi Simon viharos, kalandos életének következménye a székely zsidó szekta létrejötte a XVII. században. Bözödújfalva népe az új/régi hitre tért.

Hogyne foglalkoztatta volna Nyirőt népének, a székelységnek ez a különös, furcsa históriája? De a *Rapsóné rózsája* mégsem csak a történelem fölidézése, hanem a menekülő ember lelki tusája. Énokot, a zsidózó gazdát és Esztert, a lányát elűzik a faluból. A szerelmes lány, akárcsak Lótné Sodoma határában, visszanéz, vissza akar térni. A próza balladaritmusba csap át: „Kicsi csürkéimnek enni sem adhattam, fehér báránkámtól, anyám sírhompjától el sem is búcsúztam! Jaj, eressen vissza!” – könyörög a lány.

Erdőbe érkeznek, tele van virággal, székely istenasszony bűvös virágával: „Bájol és öl.” Aki csak meglátja, szerelemre gyúl, de halált hozó tűz ez, éget, pusztít: „Hej, szép Erdélyország! Milyen furcsa hely ez?”

Furcsa, nagyon furcsa hely ez. Itt a halál sem szabályos, egészen különleges utakon jár. Sánta Ferenc *Sokan voltunk* novelláját egyik legcsiszoltabb, legárnyaltabb írásának

[*Nemzet és hagyomány*]

tartják az esztéták. Nyirő megírta előtte a témát a *Kopjafák* kötetének XX. darabjában. A történet valós. Japánban is szokás volt. Az öregek jó szántukból átköltöztek az örökkévalóságba, hogy a családnak egy falással több maradjon a mindennapiból: „Estére a rokonság összegyűlt az ősi házban, mert vén Szabandi rea szánta magát, hogy elmegy az Istenhez.”

Vagyis eltávozik ebből az árnyékvilágból. Nem akar virrasztást, nem akar tort. Meghalni éhesen is lehet. Úgy indokol, ahogyan azt Sánta is megteszi írása címével: „– Sokan vagyunk az utolsó falat kinyérre! – sóhajtotta búsan.”

Leülnek. Esznek. El is búcsúztatják. Üzennek is a rokonok a másvilágra. Bort isznak. Botot, lámpát nyomnak a vén Szabandi kezébe, Burkust, a kutyát is szólítják, kísérelje el az öreget. (A Sánta-írásban a kedves unoka a kísérő.)

„Reggel a hótestinek utánamegyünk – kiáltja megnyugtatólag a veje.”

Az öreg, nagy lelki tusa után, a barlangot választotta. Arany ember lesz holnap reggel. A kénpor befogja. Székelyföldön, Torja község közelében, a Bálványosvárral szemben valóban van egy kénköves barlang.

Másnap reggel: „Ragyogás öntötte el a testét, mintha a halhatatlan lélek égne benne.”

Legnagyobb figurája, visszatérő alakja, Üdö Márton hasonlóan végzi. Ez a *Kopjafák* XVI. darabja. A havasban él, pásztor. Táltos hírében áll. De őt is megcsúfolja a medve, négy ökröt pusztított el a csordából. Ezért a falu elcsapja, helyébe küldi Antit, aki – a fia. Kéri a pásztorok Üdö Mártont, tartsa meg a „medvék és kígyók” pogány ünnepét. Ehelyett saját magának rak máglyát Üdö Márton, tűzhalállal hal meg. Az unokái miatt tette, hogy azoknak jusson kenyér:

„– Ökeme értük tette – mutatott fel a máglyára a fiú. [...] Már ez így van. Egyik kinyér megöli a másik kinyeret; egy élet megöli a másik életet...”

IV. Először bizonyára a mesékben, aztán az írott irodalomban tudott többet a paraszt, mint az úr. Furfanggal, turpisággal túljárni a hatalmasok eszén – hatalmas élvezet még akkor is, ha a szolga balga. Akkor hogyan lenne isteni a játék, ha székelyek adnak leckét a nadrágosnak? A székelyek, akik „Isten jobbjának árnyékai, kiknek értelme röptében található, mint a fecske” (*Jézusfaragó ember*).

Csak egy novella a sok közül: a *Favásár*. A tekintetes úr (ez mindig Nyirő!) fát akar vásárolni az udvarhelyi piacon. Hatalmas tudománnyal, furfanggal igyekszik túljárni a székely atyafi eszén, közben az tréfálja meg őt. Mókázva mutat fityiszt az uraságnak. Még hivatali ügyeit is elintézi, eközben oda állítja a tehének elé, s az ott bokázik órák hosszat a fagyban. A fát is az úrral rakatja le.

V. Végül a monológok. A *Tedd le a nevedet, Gidró Péter* – mondjuk úgy – az ükapja írása. Legalábbis annak nevezi. Stílusgyakorlat. A Pázmáneumban doktorált poeta doctus írása. Kiváló lehetőség összehasonlítható írói társával és barátjával, Tamási Aronnal, akivel, hibásan, többen összemosták, akivel szembeállították – Nyirő hátrányára:

„Enlaka felett a kővé változott, felkantározott Firtos-lováról mondják, hogy megjeleníti a székelység sorsát. Szép békés üdönkre fehér mohaszőre aranyas; zord üdönkre fekete, felhők közt nyugtalankodó.”

Így Nyirő.

„Énlaka felett, a Firtos lova hátán, lehajtott fejjel elaludt a gondviselés” – írja Tamási Áron a *Tüzet vegyenek!* novellájának kezdősoraival.

Milyen tökéletes mind a kettő! Szó sincs átvételről, Nyirő bonyolít, zsúfolja a képeket, bátran nyúl a nyelvjáráshoz. Tamási letisztultan, egyszerűbben, cizelláltan mondja el ugyanazt.

Milyen is hát a Nyirő-novella?

A feszes íjat, amelyről Örkény beszél, hatalmas erővel, nagy lendülettel húzta meg, s ezzel a lendülettel volt emberi bátorsága elszakadni a magyar novellaírás hagyományaitól. Nyelvi és tartalmi robbantásai Szabó Dezsőt juttatják eszünkbe. Minden írásával Déva várát építi, ezért van annyi emberáldozat, annyi örült, annyi elbukó hős. Földrajzilag leszűkíti a teret, a Székelyföld, annak is a Hargita nyugati és keleti oldala, de lélekben, vertikálisan kitágítja. Mélyről, a fájdalom, a kín mélyrétegeiből robbannak a felszínre az érzelmek, sokszor az indulatok, s ezt csak a balladák nyelvén lehetett megírni. Hősei kavargó örvényekbe zuhannak, rendszerint elpusztulnak, de ebben a pusztulásban is megőrzik a pompeji katona méltóságát. Por és hamu lett a csodálatos országból, de a becsület, a tisztesség megmaradt. Azt őrzik Nyirő szerint a székelyek a Hargita ősrétegeiben, a fenyves erdők kék homályában, a havasi kaszálók virágtengerében.

HEGEDŰS IMRE JÁNOS (1941) Székelyhidegkúton született irodalomtörténész. 1984-ben Ausztriába emigrált. Munkatársa volt a *Bécsi Naplónak*, tudósítója a Szabad Európa Rádiónak. Utóbbi kötete: *Az író fénye* (2012).